

Віталій Козюба
(старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ)
Наталя Хамайко
(провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ)
Леся Чміль
(провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ)

ТЕРИТОРІЯ МЕЖИГІРСЬКОГО МОНАСТИРЯ ЯК АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА

Стаття присвячена території Межигірського Спасо-Преображенського монастиря як багатoshаровій археологічній пам'ятці та розгляду історії її досліджень.

Ключові слова: Межигірський монастир, фаянсова фабрика, кераміка.

Статья посвящена территории Межигорского Спасо-Преображенского монастыря как многослойному археологическому памятнику и рассмотрению истории ее исследования.

Ключевые слова: Межигорский монастырь, фаянсовая фабрика, керамика.

The article is devoted to the area of Mezhygirskiy Holy Transfiguration Monastery as a multilayer archaeological site and considering the history of its research.

Keywords: Mezhygirskiy Monastery, delft ware factory, ceramics.

Місцевість під назвою Межигір'я насамперед пов'язується з існуванням тут славетного Спасо-Преображенського монастиря, що був широковідомий під назвою Межигірський. Вивчення його історії починається ще з ХІХ ст. і налічує немало праць, у яких описується його заснування, функціонування і діяльність фаянсової фабрики після закриття монастиря [3; 5]. Відомості, що вони розкривають, мають важливе значення для уявлення про археологічні об'єкти досі малодослідженої його території.

Достеменно відомо, що монастир діяв з початку ХVІ до кінця ХVІІІ ст. У 1529 році було отримано дозвіл на відновлення монастиря від короля Сигізмунда І, а ліквідовано монастир 1786 року наказом імператриці Катерини ІІ [19, с. 8; 20, с. 10]. До цього періоду належить відомий малюнок А. ван Вестерфельда, зроблений 1650 року (іл. 1).

Більш рання історія монастиря мало висвітлена в історичних джерелах. І.І. Фундуклей наводить відомості про його заснування в часи хрещення Русі й розбудову його Андрієм Боголюбським, удільним вишгородським князем, який збудував там кам'яну церкву Спаса Білого, зруйновану разом з монастирем у часи Батієвої навали; а також про перенесення його на нове місце в «Межигоры» і побудову там над самим Дніпром дерев'яної церкви в ім'я святого Миколая, через що монастир тривалий час іменувався Миколаївським. Однак ці легендарні відомості були піддані критиці ще М.В. Закревським, який дійшов висновку, що вони походять з Межигірського синодика, створеного 1625 року за повелінням межигірського ігумена Коментаря [9, с. 455–456, 458–459]. Подальша доля монастиря для І.І. Фундуклея, очевидно, залишилася невідомою, оскільки він лише зазначає, що обитель монастиря дуже по-

терпіла від усіх смут, яким піддавався Київ, і далі переходить до опису відновлення монастиря на початку XVI ст. [22, с. 82].

Серед свідчень І.І. Фундуклея є також згадка про три муровані церкви: соборну Спаську 1611 року, Микільську, збудовану 1609 року замість попередньої трапезної, і Петропавлівську, поставлену біля воріт під дзвіницею, що діяли тут на початку XVII ст. [22, с. 83]. Важливо, що до тексту в його праці додано кресленики фасаду та плану Спасо-Преображенської церкви. Значний інтерес представляє і здійснений М.В. Закревським опис межигірських церков, особливо церкви в Пекарницькій печері, її відновлення в 1700 році та в XIX ст. [9, с. 464–496, 499–500].

До нас дійшло багато зображень монастиря XIX та початку XX ст. Найвідоміші з них – малюнки Т.Г. Шевченка та Ф.Г. Солнцева (іл. 2, 3). А наприкінці XIX – на початку XX ст., коли стало популярним фотографування, в обіг потрапила велика кількість фотографій і поштових листівок з видами монастиря (іл. 4, 5). Навіть продукція Межигірської фабрики містила такі зображення (іл. 6).

Перші археологічні дослідження Межигірського монастиря почалися ще в середині XIX ст. і стосувалися округи монастиря, безпосередньо якому належали лише виявлені тут печерні комплекси. У 1844 році професор Київського університету св. Володимира О.І. Ставровський писав: «Открыл случайно пещеру, прочистил отчасти даже вход в нее, но вода в пещере остановила меня при начале изследования» [26, арк. 8–9 зв.; 14, с. 78]. Наступного року за підтримки київського військового генерал-губернатора Д.Г. Бібікова О.І. Ставровському вдалося закінчити обстеження, у результаті якого «открыта близ фабрики в горе называемой Пекарникою пещера и в ней келия в роде церкви» [26, арк. 20; 14, с. 74–80].

Свідчення про цю печеру доповнив Л.І. Похилевич. Він згадує про печеру, розташовану праворуч від дороги, що вела з

Києва до монастиря. Печера мала підземну церкву і взагалі була значних розмірів. Міцями вона була обкладена цеглою і «плитами красного камня из местечка Славечны, по видимому, для погребения братии». На стіні, за свідченнями дослідника, було прокреслено дату – 1700 рік [19, с. 8; 20, с. 10]. Очевидно, печерний комплекс Межигірського монастиря активно функціонував у XVII–XVIII ст., а в його ходах використовувалися плити з пірофілітового сланцю. Спираючись на цю інформацію, коротку звістку про наявність печери в Межигір'ї подав у своїй археологічній карті В.Б. Антонович [2, с. 17].

Нові дослідження печер Межигірського монастиря були проведені О.К. Хребетовим у 1904 році. На горі Пекарницькій на висоті близько 60 м було відкрито підземний хід Г-подібної форми завдовжки приблизно 40 м. Він починався від берега Дніпра зі східного боку і йшов углиб гори на захід. Дослідник наводить свідчення, що у 80-х роках XIX ст. під час обвалу відкрилися частина колишнього престолу підземної церкви та срібний напрестольний хрест, який, судячи з напису на ньому, було зроблено для печерної церкви преподобного Онуфрія в 1723 році [25, с. 970].

Є звістка, що межигірські печери вивчалися ВУАК у 1924 році під керівництвом П.П. Курінного, але результати цих робіт невідомі [7, с. 28].

Наступне вивчення археологічних пам'яток Межигір'я пов'язане з роботою Вишгородської археологічної експедиції ПМК 1934 року під керівництвом Ф.А. Козубовського. Дослідники зафіксували п'ять пам'яток археології, згадки про які та схеми їх розташування збереглися в щоденнику [13, с. 9; 18, с. 25].

З 30-х років XX ст. збереглося кілька фото із зображеннями архітектурних об'єктів монастиря – Спасо-Преображенського собору (іл. 7 а) та Петропавлівської церкви (іл. 7 б).

13 квітня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про пере-

дачу Межигір'я під будівництво урядових дач, і цю територію на багато десятиліть було закрито для публічного відвідування.

Єдине відоме нам зображення цієї території, зроблене вже після зруйнування монастиря, – німецький аерофотознімок 1943 року (іл. 8), де видно споруди урядової дачі та установ для її обслуговування.

Тільки завдяки перебудові та широкому розголосу проблеми пошуку «бібліотеки Ярослава Мудрого» на початку 90-х років ХХ ст. вдалося провести перші археологічні дослідження безпосередньо на місці Межигірського монастиря. Експедиція Інституту археології під керівництвом В.О. Харламова 1990 року провела шурфування та розкопки на площі близько 300 м² на глибину 0,5–2 м. Під час цих робіт було знайдено рештки стін, фундаментів та підвалів архітектурних споруд ХVІІ–ХХ ст., монастирський цвинтар. Обстеження 1992 року обмежилися шурфуванням та закладанням траншей на Виноградній горі та горі на південь від будинку урядової дачі (наразі знесена). В останньому з названих місць було виявлено кераміку ХVІІІ ст. Крім цього, дослідники зафіксували вхід до печери, який було простежено на довжину 2 м [24]. У той час було зроблено кілька фотографій, що засвідчили існування на майданчику, де розташовувався монастир, мурованої будівлі ХІХ ст. (іл. 9). Знімок Google 2002 року також показує наявність тут споруди, що, очевидно, виконувала роль урядової дачі (іл. 10). Пізніше цю ділянку було повністю звільнено від забудови.

Наприкінці лютого 2014 року резиденцію в Межигір'ї було відкрито для громадськості, чим і скористалися автори цієї статті, які в складі комісії Київського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини здійснили археологічний огляд території Межигір'я [11]. Обстеження відбувалося візуально, зі збором підйомного матеріалу, фотофіксацією та використанням GPS. Вдалося виявити дві нові археоло-

гічні пам'ятки та оглянуто три відомі, серед яких – місце Спасо-Преображенського Межигірського монастиря, розташованого на терасі при впадінні струмка Дзвонкового у Дніпро. Висота тераси – 10 м над долиною річки. З півночі вона обмежена долиною струмка, зі сходу – берегом Дніпра, з південного сходу – ставком серед підвищень, з півдня й заходу – схилами гір. Розміри майданчика – 240x140 м. Зараз це паркова зона зі старими асфальтовими доріжками (іл. 11).

У викидах землі на цьому місці було знайдено кілька уламків ліпної кераміки ранньозалізного часу (іл. 12: 7–10), один фрагмент кераміки доби пізнього Трипілля (іл. 12: 11), кілька дрібних фрагментів стінок середньовічних гончарних посудин, а також матеріали часу побутування монастиря (іл. 12: 1–6). Найбільше кераміки було виявлено на східному схилі тераси. Ці знахідки пов'язані з Межигірською фаянсовою фабрикою кінця ХVІІІ – ХІХ ст.

У кінці ХVІІІ ст. в Межигір'ї було знайдено поклади каолінових глин. Перші свідчення сучасників про це знаходимо в «Записках о Малороссии» Я. Марковича 1798 року: «Фаянсовая глина. Найдена в окрестностях Киева» [16, с. 90–91]. А в середині ХІХ ст. І.І. Фундуклей писав: «Пласт фаянсовой глины, толщиной в 1 сажень, начинает собою ряд цветных верхних глин. Фаянсовая глина открыта ныне во многих местах окрестностей Межигорской фабрики» [23, с. 82].

У 1798 році тут була заснована фаянсова фабрика. До неї приписали 228 селян з Нових Петрівців, серед яких було багато гончарів (це село – відомий гончарний осередок кінця ХVІІІ ст.). Місцева продукція славилася в Російській імперії – це була перша фабрика тонкого фаянсу. Особливо вона була популярна на початку ХІХ ст. під час митної війни з Англією, коли був заборонений ввіз англійського фаянсу. Зберігся значний архів фабрики, який використав і частково опублікував О. Оглоблін [17]. Відомі також плани фабрики та зображення

її будівель за різні роки ¹ [21; 12, с. 274–292]. У подорожніх записках сучасників також можна натрапити на описи фабрики та її продукції. Так, Оттон Гунн 1805 року писав: «Вся гора состоит из песковатого камня, смешанного с крепкою глинистою землею. Из оной делают в Киеве паллевою посуду. Фабрика паллевой посуды лежит в 20 верстах от Киева в местечке Вышгор при самом Днепре. Она заведена в 1799 году и управляется двумястами гражданами киевских. С того времени имела уже она 5 мастеров» [6, с. 110]. А 1810 року І.М. Долгорукий відзначав, що «в уезде недалеко от Киева устроен фаянсовый завод: он называется, а по нем и посуда слывет Межигорской. Большая часть его до нас незадолго сгорела, и он еще был не в полном действии. Я видел работы тамошния: можно их назвать лучшими в России; конечно, далеко еще фаянс наш от иностранного: нечист в отделке и не всегда выдерживает горячую воду» [8, с. 293]. У середині ХІХ ст. І. Аксаков констатував, що на українські ярмарки «фарфор и фаянс присылаются из Киева с Межигорской фабрики... Замечательно, что киевского фаянса требуется много на север, северо-восток, даже в Сибирь» [1, с. 287].

Фабрику кілька разів реконструювали та модернізували – після пожежі на початку ХІХ ст. і в 1850-х роках, коли тут поставили печі нової конструкції. Проте 1874 року фабрику довелося закрити через нерентабельність [4; 17].

Під час побудови фабрики було використано монастирські приміщення та зведено нові. На відомих планах Києво-Межигірської фабрики можна приблизно визначити місцезнаходження деяких виробничих приміщень. Це майстерня, сушильня, промивальня, капсельна, столярня, приміщення для випалювання гіпсу, модельна, глазурня тощо. Вони локалізуються в західній та північній частинах монастирської території. Біля східного

краю тераси позначено «каменный корпус обжигательных печей», з яким, вірогідно, і можна пов'язати знахідки 2014 року.

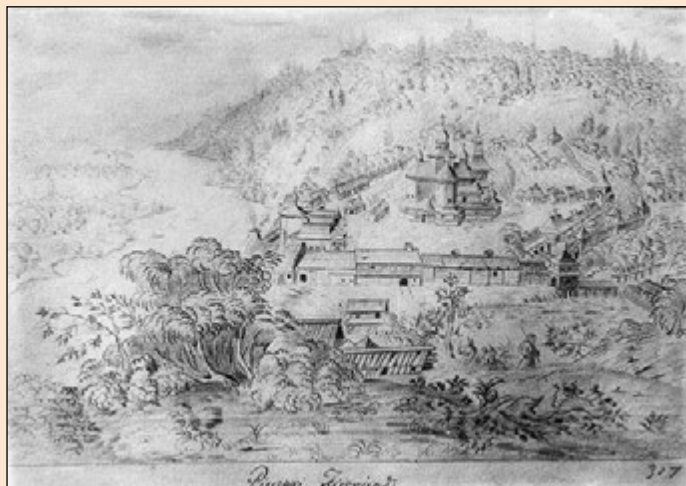
Виявлений під час огляду матеріал можна розділити на вжиткові речі, до яких належать керамічні кухлі й горщики, залізний кований цвях та мушкетний креміль, а також речі, пов'язані з фабричним виробництвом, які у свою чергу поділяються на технічну кераміку та продукцію фабрики.

Технічна кераміка представлена циліндричними коробками великого розміру – це так звані капселі для випалювання фаянсових виробів (іл. 13: 1, 2). Вони виконані з глини жовто-червоного кольору різних відтінків; тісто грубе, містить значні домішки крупних білих включень (вапняк?) та бурого залізняку. Стінки виробів завтовшки від 1,3 до 2,4 см. Розміри найбільш збереженої форми: діаметр – 42–44 см, висота – 11,1 см. Діаметри інших – 27, 35, 36 та 47 см, висота – 10,3 та 11,6 см. Зовні капселі перепалені, темно-коричневого кольору, місцями ошлаковані. Відомо, що вони могли витримати не більше 10 випалювань [15, с. 96]. Ще один виріб, можливо, призначений для повторного випалювання вже глазурованої посуду. Це фрагмент стінки капселя, діаметром близько 29 см, але значно вищого за попередні (збережена висота 29 см), товщина стінки – 1,8 см. З одного боку він має рівний обріз, з іншого – обламаний (іл. 13: 4). Зовні виріб пропечений і частково ошлакований, а всередині вкритий жовто-зеленою поливою. У стінці зроблено два вертикальні ряди отворів трикутної форми, зі стороною 1,2 см, розташовані в шаховому порядку. Знайдено також денце капселя, вкрите всередині коричнево-зеленою поливою, до якої припечені численні дрібні білі шматочки (фаянсова маса?). Аналогічні вироби, але децю іншої форми, були виявлені експедицією В.О. Харламова (іл. 14: 1). Зараз вони зберігаються у фондах Вишгородського істо-

¹ Висловлюємо подяку О.В. Бряк за надану інформацію про план 1815 року.

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаем столько, сколько помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

**Іл. 1. Малюнок А. ван Вестерфельда.
Середина XVII ст.**

Іл. 2. Малюнок Т.Г. Шевченка. 1843 р.

**Іл. 3. а – Межигірський
Спасо-Преображенський монастир**

**Іл. 3. б – фаянсова фабрика.
Малюнки Ф.Г. Солнцева. 1843 р.**

Іл. 4. Фотографії кінця XIX – початку XX ст.

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаєм стільки, скільки помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

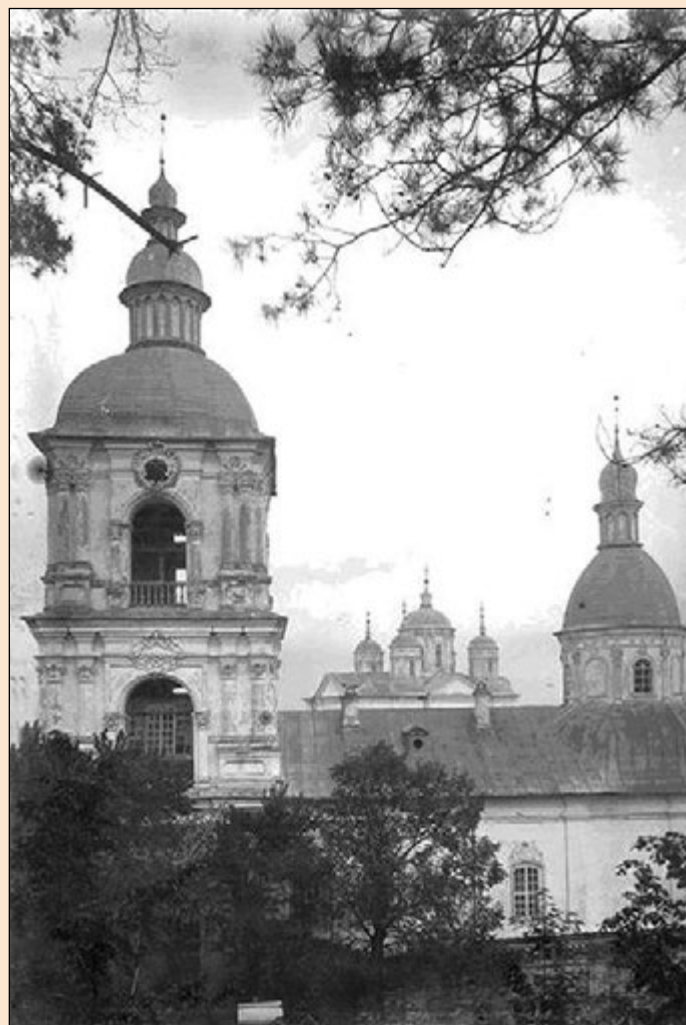
Іл. 5. Листівка початку ХХ ст.

Іл. 6. Продукція фаянсової Межигірської фабрики. ХІХ ст.

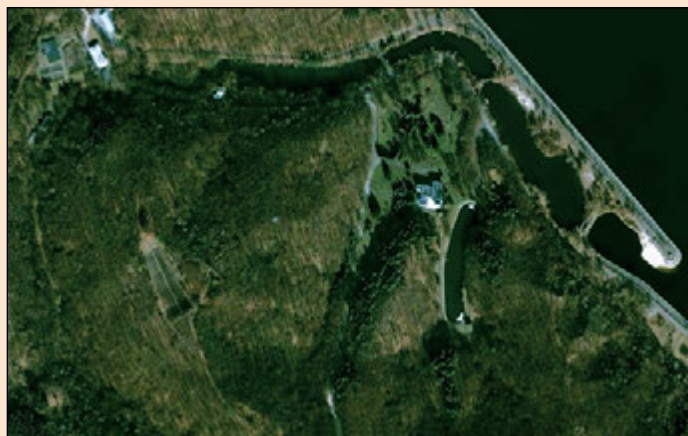
Іл. 7. а – Спасо-Преображенський собор.
Фотографія 1934 р.

Іл. 7. б – Петропавлівська церква.
Фотографія 1934 р.

Іл. 8. Аерофотознімок 1943 р.

**Іл. 10. Знімок майданчика Межигірського монастиря та його округи. 2002 р.
(Електронний ресурс Google)**

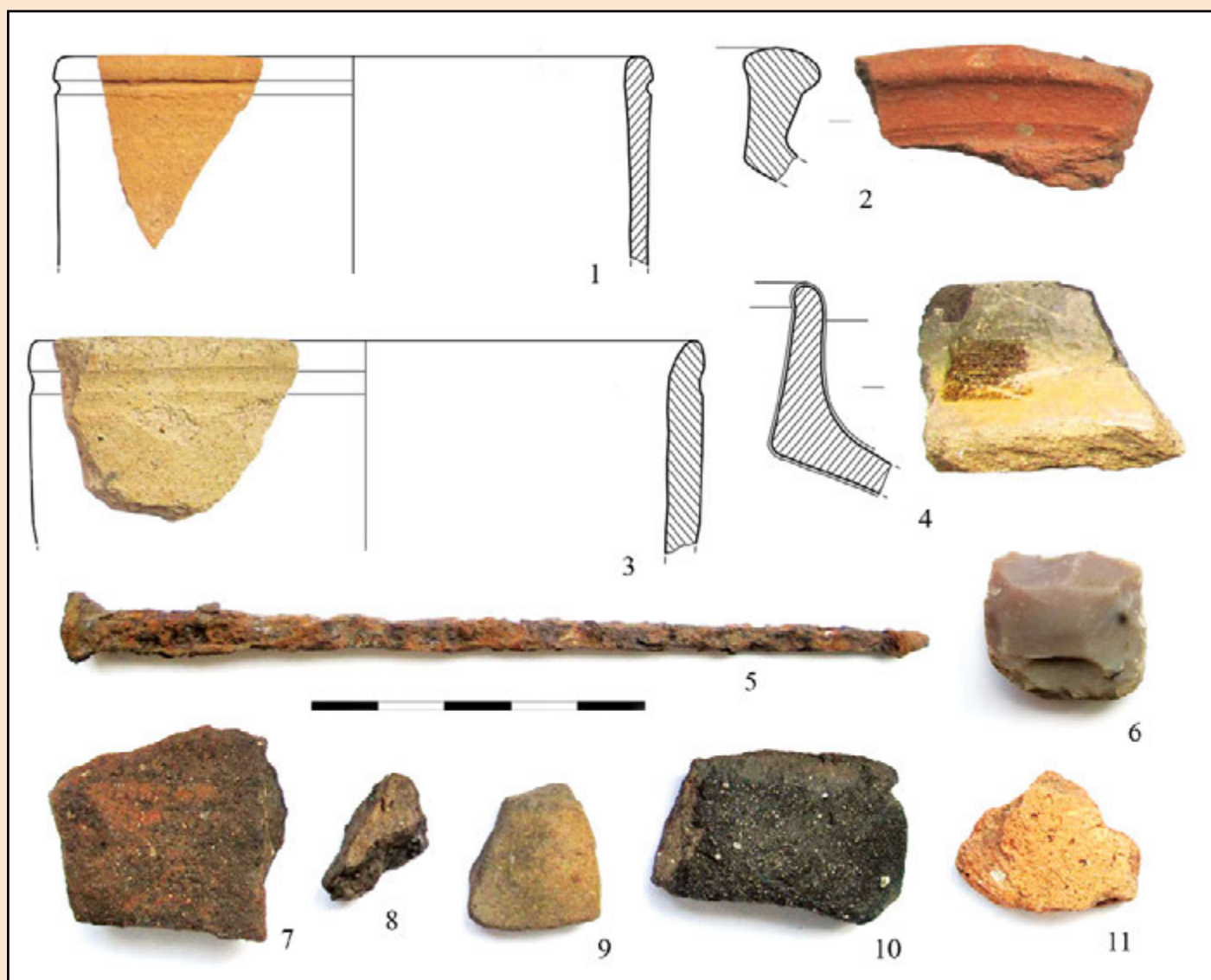

Іл. 9. Споруда XIX ст. на фото до звіту В.О. Харламова 1992 р.

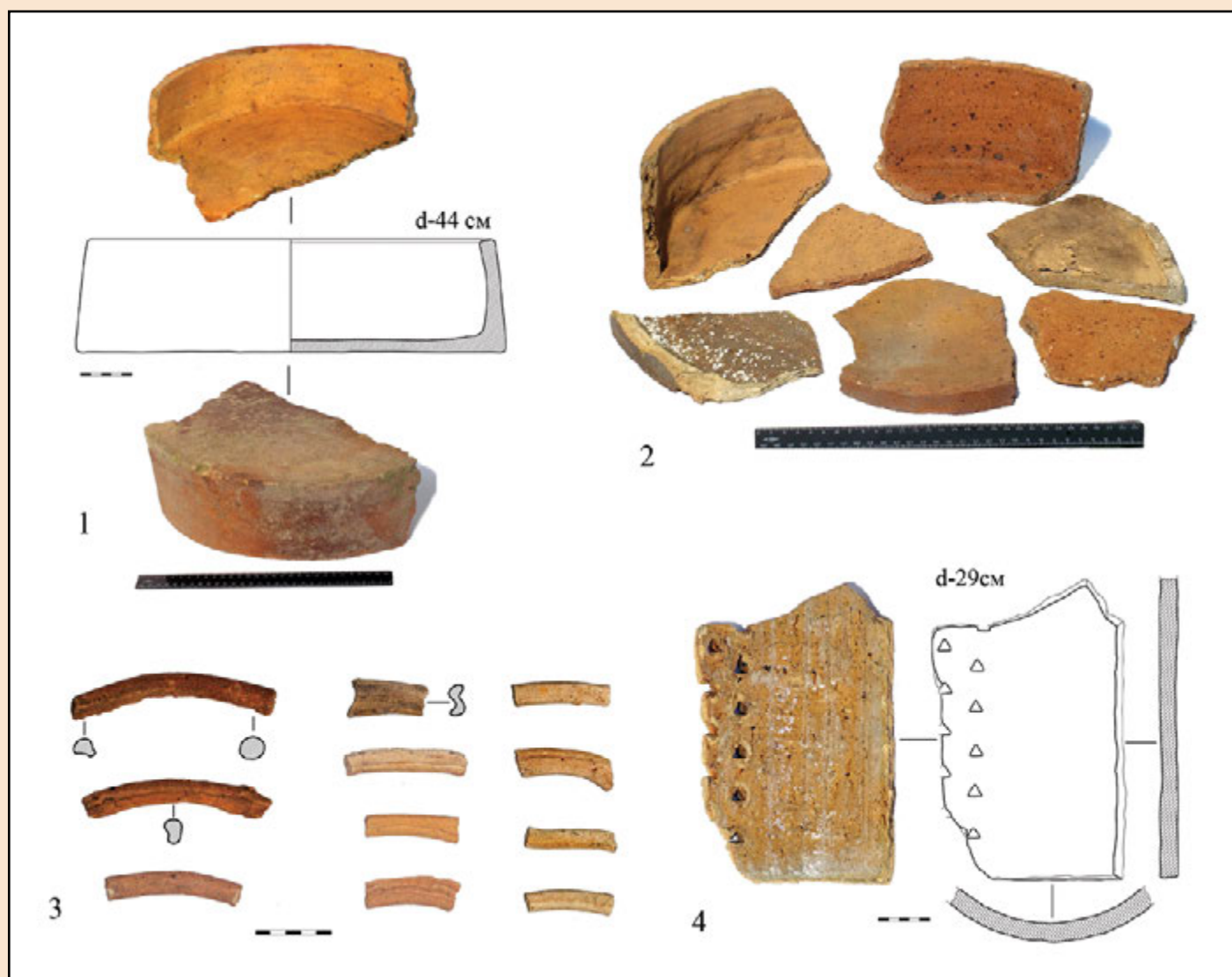

Іл. 11. Сучасний панорамний вигляд майданчика Межигірського монастиря

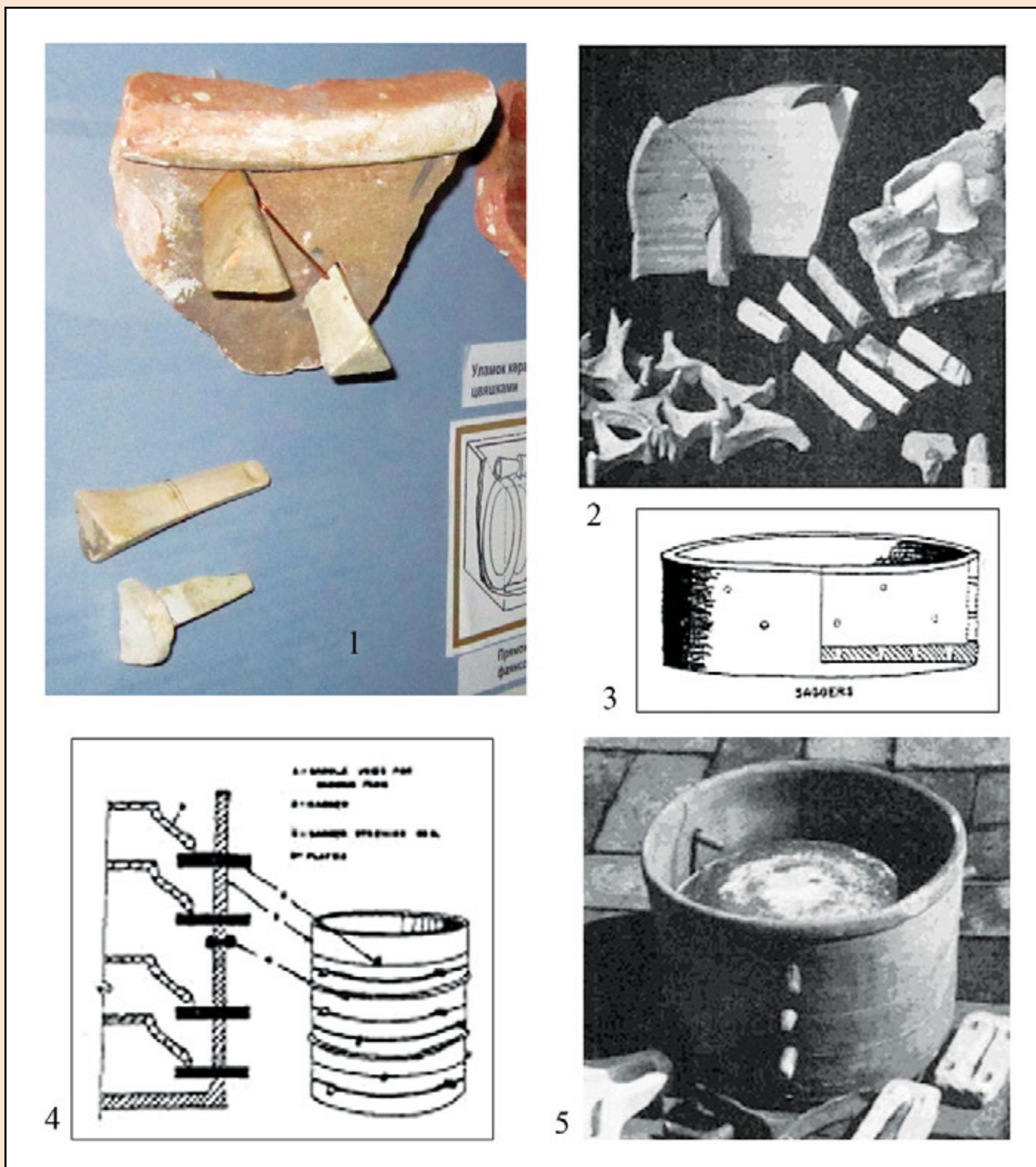
Іл. 12 .Знахідки з території монастиря: гончарна (1-4) та ліпна (7-11) кераміка, залізо (5), кремій (6)

Іл. 13. Технічна кераміка з території Межигірської фаянсової фабрики, зібрана під час археологічного обстеження 2014 р.

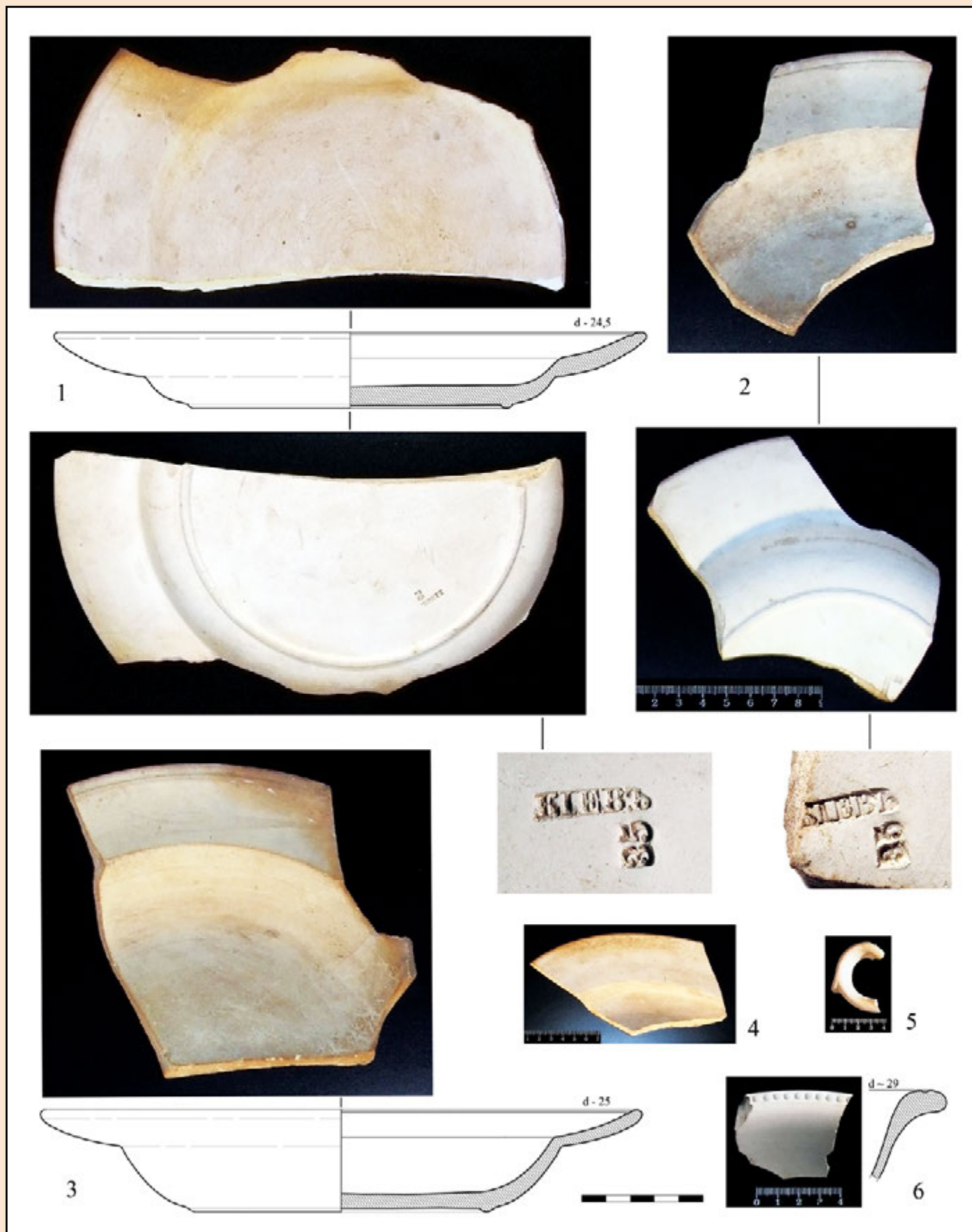
Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаем столько, сколько помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus

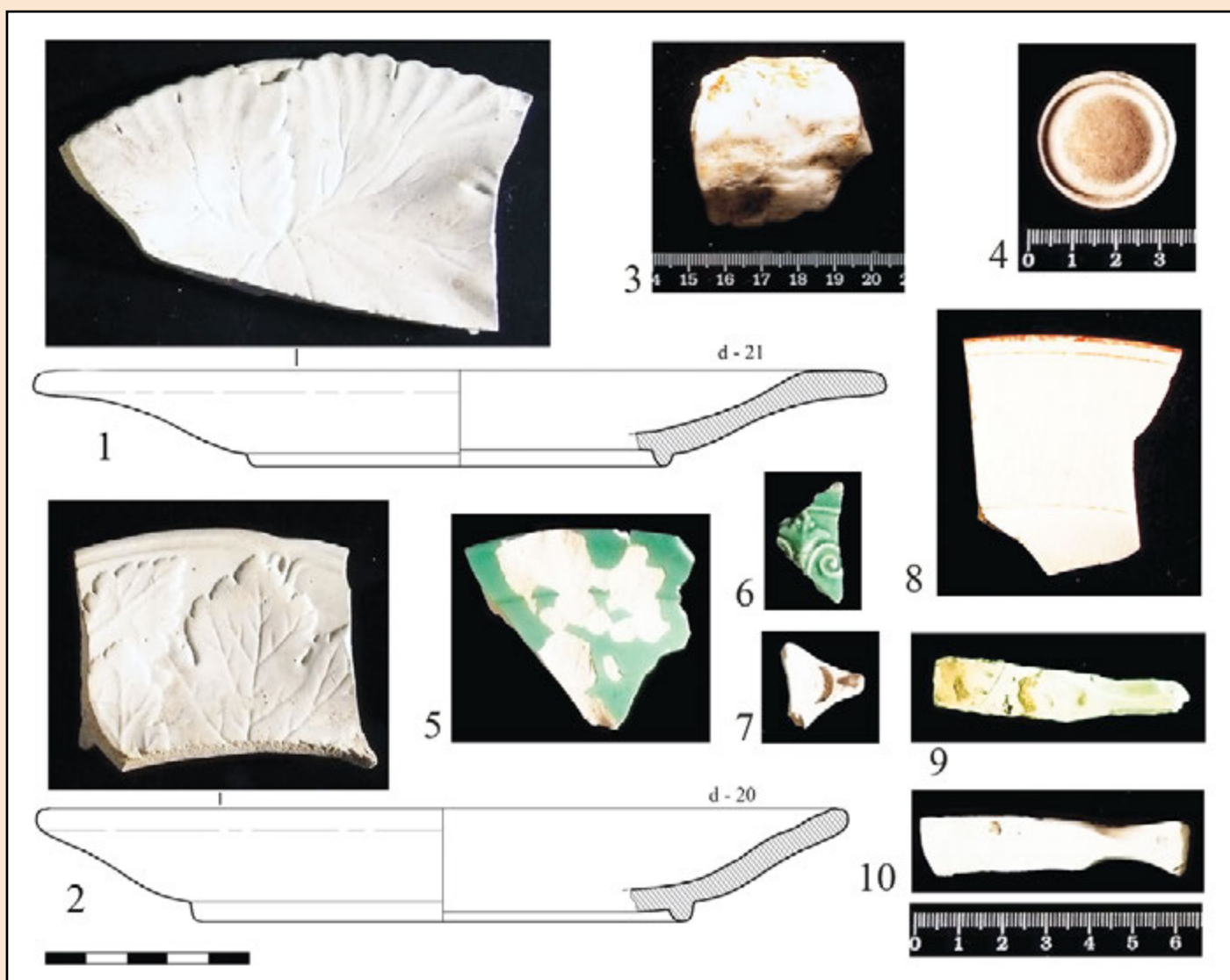
Іл. 14. Аналогії знахідкам 2014 р.: 1 – технічна межигірська кераміка (дослідження В.О. Харламова), Вишгородський історичний музей; 2–5 – матеріали фаянсового виробництва кінця XVIII ст. моравських переселенців у США (за S. South, 2002)

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаєм стільки, скільки помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

Іл. 15. Вироби Межигірської фаянсової фабрики (дослідження 2014 р.)

Іл. 16. Знахідки з території Межигірського монастиря і фаянсової фабрики (дослідження 2014 р.)

рико-культурного заповідника². Крім капселів, там також представлені так звані шпильки – невеликі штирі призматичної форми, що вставлялися в трикутні отвори капселів. На них ставили посуд під час випалювання в горні.

Із фаянсових виробництв XVIII–XIX ст. аналоги цим виробам знайдено серед пічного припасу другої половини XVIII ст. моравських переселенців у США (Північна Кароліна) [27, р. 228, 246, 247, 302]. Це капселі з трикутними отворами в три ряди та шпильки до них (іл. 14: 2, 3). Дослідниками відтворено всю зібрану для випалювання касету (іл. 14: 5). Тарілки закладали в неї догори дном і клали їх на гострі ребра шпильок. В одній касеті вміщалося 4–5 тарілок. У наш капсель могло вміститися як мінімум 6 мілких тарілок. Також аналогічні фрагменти капселів і шпильки були знайдені під час дослідження гжельських заводів XIX ст. [10].

Частину знахідок складають керамічні джгути округлої чи сплющеної в перерізі форми завтовшки 1,3–1,7 см (іл. 13: 3). Усі вони представлені лише фрагментами, найбільша збережена довжина – 13,3 см. Ці знахідки мають вигнуту півколом форму, але всі нерівні, на деяких є пази по всій довжині. Вироби виконані з більш якісного тіста без грубих домішок, серед них є білоглиняні. Подібні джгути відомі в уже згаданому осередку переселенців з Моравії [27, р. 314]. Дослідники вважають, що це були кільця із сирогої глини, якими розділяли капселі під час завантаження в піч для полегшення стосів із них (іл. 14: 4). Цьому не суперечить і наявність пазів і вм'ятин на цих джгутах, які могли утворитися від вінець капселів. Але, з іншого боку, є повністю круглі в перерізі, без ум'ятин. Можливо, ними просто закривали щілини між капселями.

Продукцію фабрики можна розділити на готові вироби та напівфабрикати. Останні представлені в знайденому мате-

ріалі в основному тарілками з білої тонкої фаянсової маси без поливи – це так звані утиль. Є два різновиди – мілкі, заввишки 2,7–3,5 см, та глибші, заввишки 4,2–4,4 см (іл. 15: 1–3). Зібрано фрагменти від тринадцяти мілких тарілок. Їх діаметр стандартний – 24 см, лише окремі екземпляри мають діаметри 23 та 24,5 см. Глибокі тарілки представлені п'ятьма фрагментами, їх діаметри становлять 25 см. Вироби не мають орнаментів, лише на деяких є борозенка по краю вінець. Усі тарілки – з невеликими піддонами заввишки 0,2 см. На двох денцях є відтиснуті клейма «КІЕВЪ» і під ними цифра 35 (іл. 15: 1, 2). Подібні клейма характерні для Межигірської фабрики [12, с. 272]. Можливо, такі тарілки потім прикрашали пейзажними і сюжетними розписами, оскільки відомі музейні зразки такого типу мають форму й розміри, подібні до знайдених нами посудин. Цікавими є фрагменти мілких блюд, що мають рельєфний орнамент у вигляді листя (іл. 16: 1, 2). Діаметри їх становлять 20 і 20,5 см, піддони заввишки 0,4–0,5 см. Вироби Межигірської фабрики з такими орнаментами й зеленою поливою широко представлені в музейних збірках і є «візитівкою» цього підприємства. Їх неодноразово знаходили під час розкопок у Києві. Знайдені в Межигір'ї фрагменти мають тотожні орнаменти з музейними тарілками, що свідчить про їх виготовлення в одній формі. Знайдено також вінця миски з перловим орнаментом, овальне блюдо та кілька ручок посудин (іл. 15: 4–6).

Готова продукція представлена дрібними фрагментами виробів з поливою. Це – вінчик тарілки білого кольору з трьома лініями червоною фарбою по краю і по зламу вінець, вінця миски з білою і зеленою поливами, фрагмент стінки з рельєфним орнаментом і двосторонньою зеленою поливою, стінка, піддон і ручка з білою поливою, дрібний уламок стінки зі світло-коричневою поливою (іл. 16: 5, 6, 8). Є також фрагмент денця з білого фарфору. Із цих

² Висловлюємо подяку О.В. Брежк за надану інформацію про ці матеріали.

виробів до безперечно фабричних можна віднести лише посуд із зеленою та світло-коричневою поливою – речі такого ґатунку відомі в музейних збірках. Решта потребують уточнення атрибуції, адже на цьому місці в кінці XIX – упродовж XX ст. існували жіночий монастир, потім керамічний технікум, згодом – урядові дачі, і якась частина знахідок може відноситись і до них. Кілька виробів не вдалося поки що атрибутувати. Це два фрагменти невеликих фаянсових «лопаток» завширшки 1,3 см (у вузькій частині – 0,7 см), збережена довжина яких понад 6 см. Одна – без поливи, інша – з біло-зеленою поливою (іл. 16: 9, 10). Цікавим є фрагмент мініатюрної триніжки, з максимальним розміром 2 см і круглим заглибленим клеймом діаметром 0,9 см, з написом «CF 3» по центру (іл. 16: 7). До невизначених виробів відноситься шашка, діаметром 3,2 см, з білої, подібної до фарфорової, маси (іл. 16: 4). Знайдено також спечений шматок білої поливи з плямами червоно-коричневої фарби (іл. 16: 3).

Незважаючи на зруйнування всіх архітектурних об'єктів цієї території у XX ст., зіставлення відомих на сьогодні зображень Межигірського монастиря з картою місцевості та існуючими планами дає можливість приблизно визначити місцерозташування будівель, які існували тут у XIX ст., тобто дозволяє локалізувати археологічні об'єкти XVII–XIX ст. з прив'язкою до місцевості. А виявлені під час археологічного огляду матеріали дають змогу розширити хронологію пам'ятки за рахунок дрібних фрагментів кераміки доби пізнього Трипілля, раннього залізного віку та середньовіччя, не обмежуючи її існування періодом нового часу. Знахідки ж останнього хронологічного етапу підтверджують наявність тут культурного шару часів функціонування монастиря та фаянсової фабрики. Найбільш інформативними серед них виявилися матеріали, пов'язані з фаянсовим виробництвом. Усе це розкриває значні перспективи для подальшого археологічного дослідження пам'ятки.

Література

1. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – 383 с.
2. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губ. – К., 1895.
3. Бряк О. Дослідники Межигір'я // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 122–127.
4. Бряк О. Межигір'я як унікальна археологічна пам'ятка [Електронний ресурс] // «Історична правда». – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/03/14/141922/>.
5. Герасименко Н.О. Про стан вивчення історії Межигір'я // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – № 11. – С. 257–267.
6. Гунн О. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию 1805 г. – М. : Тип. П. Бекетова, 1806.
7. Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. – К., 2005.
8. Долгорукий И.М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. – М. : Универ. тип. 1870. – 352 с.
9. Закревский Н.В. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2.
10. История Гжелского промысла [Электронный ресурс] // Livejournal. – Режим доступа : <http://diana-spb.livejournal.com/186930.html>.
11. Івакін В., Квітницький М., Козюба В., Толкачов Ю., Починок Е., Хамайко Н., Чміль Л. Археологічні пам'ятки Межигір'я (нові дослідження) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 23. – У друці.

12. Києво-Межигорська фаянсова фабрика : сб. ст. / ред. В.С. Кульженко. – К., 1910.
13. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів // НА ІА НАН України, ф. 20, № 4.
14. Козюба В.К. «Бурштинова справа» у Вишгороді 1845 р. // Старожитності Вишгородщини. – Вишгород, 2009. – С. 73–80.
15. Лисенко С. Земская гончарная мастерская в с. Алешне // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 1. – С. 83–112.
16. Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. – СПб., 1798.
17. Оглоблін О. Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Т. 9. – С. 332–342.
18. Піроженко І.В., Черняков І.Т. Вишгород. Межигір'я. – К., 2007.
19. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.
20. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. – К., 1887.
21. Фонди Києво-Печерського історико-культурного заповідника, № 846–848.
22. Фундуклей І.І. Обзорение Киева и Киевской губернии по отношению к древностям. – К., 1847.
23. Фундуклей І. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 1.
24. Харламов В.О., Курочкін М.О. Звіт про археологічні розвідки, проведені на території колишнього Спасо-Межигірського монастиря Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України в 1992 р. // НА ІА НАН України, фонд експедицій, № 1992/16.
25. Хребтов А.К. Межигорье // Исторический вестник. – СПб., 1907. – Т. 108. – С. 965–971.
26. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 795, спр. 87.
27. South S. Historical archaeology in Wachovia: Excavating eighteenth-century Bethabara and Moravian pottery. – New York ; Boston ; Dordrecht ; London ; Moscow : Kluwer academic publishers, 2002.

Скорочення

- ВУАК – Всеукраїнська археологічна комісія
ІМК – Інститут історії матеріальної культури
НА ІА НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
УАН – Українська академія наук
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ